

nem alakulhatott ki: a gondolkodás majdhogynem elképzelhetetlen volt a gondolatok azonnali publikációja nélkül.” (101. old.) A szerző által is igen jól ismert mai kísérleti pszichológia azonban gyökeresen mást állít. Gergely György és Csibra Gergely munkái azt mutatják, hogy a kisgyermek már kilenc hónapos kora körül intencionális ágensnek tekint más embereket. Négyéves korra pedig kialakul az a képesség, hogy a gyermek nemcsak privát mentális tartalmakkal rendelkezőnek tekinti társait, hanem mások mentális tartalmait a világ általa ismert helyzetétől, a dolgok adott állásától potenciálisan eltérőnek gondolja. Ha társa távollétében, de az ő szeme láttára csokigolyókat dugnak el, tud úgy cselekedni, hogy ne árulja el társának, hogy ő tudja, hol van az édesség. Más szóval tudja, hogy a másik nem tudja, vagyis a másik azon vélekedése, hogy tudja, hol van az édesség, hamis. Szimulálni tudja a másik mentális tartalmait: „gondolkozik” a másik fejével – anélkül, hogy gondolatait publikálná, vagy megtanult volna modern módra csendesen olvasni. A torontói iskola kialakulásakor ezek az eredmények még csak nem is voltak sejtethetők – de lehet-e ma úgy folytatni egy másfél generációval korábban megszületett hagyományt, hogy az ilyen anomáliákat meg sem próbáljuk kezelni? Ugyanúgy továbbírható-e a régi történet, ha más tudományok időközben relevánsan megváltoztatták az emberről és helyzetéről kialakult képünket? Ilyen esetekben sem merül fel a „bizonyítathatóság/cáfolhatóság igénye”?

Végül pár apróság. A kötet gondosan elő van készítve, szokatlanul kevés nyomdahibával. A nyomda nagyrészt alvó ördögének azonban sikerült például megfertőznie Havelock nevét Locke-éval, a 66. oldalon a „havelocke-i” jelző minden szempontból hibás. Az irodalomjegyzékben Crary kötetének címe helyesen: „A megfigyelő módszerei”, nem „A megfigyelő megfigyelése”. Történeti munkánál a születési és halálozási évszámok feltüntetése javasolható.

Összességében a kötet a torontói iskola bemutatásán túl színvonalasan megírt esettanulmányokat tartalmaz, érdekes elemzéseket Baloghról,

Locke-ról és Wittgensteinről, a tanulmányokat összekapcsoló keret azonban kissé lazára és roskatagra sikeredett. A filozófus Demeter meggyőzőbb a történész Demeternél, de közös munkájuk az itt megfogalmazott kritikák ellenére újszerű hazai kísérlet a filozófiatörténet sokat vizsgált fordulópontjainak szociológiai megvilágítására.

■■■■■■■■■■ ZEMPLÉN GÁBOR

Douwe Draaisma: Metaforamasina

AZ EMLÉKEZET EGYIK LEHETSÉGES
TÖRTÉNETE

Ford. Balogh Tamás. Typotex Kiadó, Budapest, 2002. 242 old., 2800 Ft (Test és Lélek sorozat. Szerkeszti: Kovács Ilona.)

„Mi hát az igazság? Metaforák mozgó serege” – ezt a Nietzsche-idézetet választja könyve mottójául a kiváló holland eszmetörténész. A hollandul 1995-ben megjelent munka meglehetősen frissen látott napvilágot magyarul is, mégpedig a kötetben csak kis részre elrejtve feltüntetett Balogh Tamás remek fordításában. A kiadás a témához méltóan szép, pontosan és alaposan el van látva a modern szakirodalom ismertetésével, mutatói kiválóak, és – ami nagyon fontos – jó minőségű és kitűnően tördelt képeket tartalmaz. De miről is?

A mai pszichológiatörténet-írásban és kognitív elméletalkotásban egyaránt előtérbe került a metafora problémája. A pszichológiatörténetben olyan nagyszerű kötetek, mint a David Leary által szerkesztett *Metaphors in the History of Psychology* (Cambridge University Press, New York, 1990) is mutatják, ma már nem pusztán intellektuális kuriózumként kezeljük azokat a hasonlatokat, amelyek a tudomány különböző történeti szakaszait jellemzik, hanem úgy véljük, hogy ezek alapvetően meghatározzák azt a módot, ahogy létbelileg (ontológiai-lag) gondolkodunk a modern korban a mentális jelenségekről. A lelki élet közvetlenül nem megragadható, ha-

csak nem hiszünk a mindent átható önmegfigyelés doktrínájában, ezért szinte szükségszerűen mindig hasonlatokkal közelítünk hozzá. A kérdés nem a hasonlatok megléte s valamiféle neopozitivistá góggel társuló kikiktatásuk, hanem az, hogy mikor, mely hasonlatok bizonyultak termékenyek. A történeti fordulót a metafora nem lekezelő minősítésében jól példázza a modern kognitív pszichológia és kognitív tudomány is. Gondoljunk csak arra, hogy – a pszichológián belül maradván – milyen produktív, átfogó hasonlat volt a *kommunikációs csatorna* vagy a *kódolás* fogalma; mi mindenre használja a kognitív pszichológia a látás vagy a hallás elemi feladataitól kezdve a magasabb rendű tudatosulás feltérképezéséig a *szűrő* fogalmát, vagy milyen módon küzd a *tár* koncepciójával, azzal a hittel, hogy emlékezetünk valamiféle polcszerű berendezés (lásd erről korábbi írásomat: *Emlékek gyűjtögetése* avagy a visszaidézés készsége. *Világosság*, 1996. 29., 432–438. old.). Ha úgy tetszik, az utolsó két évtized emlékezetpszichológiai kutatásai úgy is értelmezhetők, mint amelyek a polcszerűen rendezett tárfelfogással küzdve igyekeznek valahogyan túlhaladni ezt a strukturális metaforát.

Metafora ugyanis, miként a mai nyelvészeti metaforakutatás is hangsúlyozza, többféle van; a minket érdeklő szempontból vannak egyedi metaforák, mint például az, hogy „Jó zsi ott füstölög a sarokban”, és olyan szerkezeti metaforák, mint amikor egy költő életét elemezve a *fagyos társadalmi légkörről* beszélünk, vagy a forradalmi idők jellemzésekor *felfordulásról*. Hasonló módon a pszichológiában is előtérben állnak a strukturális metaforák, amelyek például azt emelik ki, hogy a gondolatok *lesüllyednek* a tudattalanba, vágyainkat *elfojtjuk*, és így tovább.

Draaisma könyve egy mentális folyamatra, az emlékezetre összpontosítva, történetileg mutatja be a strukturális metaforákat, mégpedig nem akárhogyan. A metafora ismertetése közben, az ábrázolás világában nagyon sok konkrétumot is kapunk. Amikor például azt tárgyalja, hogyan jelenik meg évszázadokon keresztül a képzőítés mint emlékezeti metafo-

ra, akkor nemcsak a pszichológiai vonatkozásokat mutatja be, hanem gyönyörű képi példákat is fölhoz, például a hosszú idejű fénykép-expozíciókról és a mozgás rögzítésének nehézségeiről. A szem és a camera obscura összehasonlítása során megismerjük, hogyan is néztek ki saját korukban a camera obscura, hogyan képzelte el néhány évszázaddal később Galton az összegzett fotográfia, a fogalmi kiemelés vagy az emlékezeti kategóriaképzés mintáját – az egymásra exponált fényképek alapján. A szép képanyag révén a metafora szó szerinti értelmezésébe is kirándulunk, s az olvasónak végig kell gondolnia, hogy a fotográfiai kompozitum – az egymásra fényképezett képek és a család ennek megfelelően kibontakozó hasonlósági eszménye – hogyan feltételezi az azonos perspektívát és a méretarányok állandóságát, amely magában a fényképlemezben nem adott.

A metafora forrásait és magát a metaforahasználatot gazdagon illusztrálja a könyv. Bemutatja, metaforáink néha komikussá válnak, például 1929-ből olyan Fritz Kahn-illusztrációkat látunk (ez ugyanaz a Fritz Kahn, akit szexológiai könyveiből ismerünk), ahol az emberi agyban vetítőgépek vannak, meg kicsiny csapok, szelepek és egyebek.

Az emlékezet legfontosabb metaforái, melyekre Draaisma könyve kitér, az írás, a fény, a táj (vagy téri elrendezés), a fénykép, a számítógép, a holográfia, a hálózatok és a belső képeket szemlélő homunculusok problémája. Mindegyik külön fejezetet kap a könyvben. A szerző azt sugallja, s ezt fontos hangsúlyozni, hogy ne féljünk a farkastól, ne is próbáljuk kitaszítani a metaforákat, azok velünk élnek. Mindez Draaisma számára természetes, de néha ironikus, például amikor arra világít rá, hogy Descartes orgonahasonlatai semmivel sem neveltesebbek, mint a mai konnekcionista, neurális hálóelméletek emlékezeti, tárolási hasonlatszerű koncepciójából (mely idegsejtekből álló hálózatokat tételez fel) eredő metaforák. Két okból nem szabad félnünk a metaforáktól: mert úgysem tudunk nélkülkül megenni a belső világról beszélni; s mert strukturális metaforákat használunk, s ezek néha, szeren-

csés esetekben konstruktív jellegűek. Új megfontolásokat hoznak létre a kutatásban. Hogy egy kevésbé idézett példát említsék: a XIX. század végi német pszichofiziológus, Hering nevezetes metaforája a feltételezett kémiai ellenfolyamatokról az ellenszínjelenségek kapcsán elvezetett egy kémiai elvű emlékezetkoncepció megfogalmazásához. Ez pedig mindmáig az egyik vezető – ha szabad ilyet mondani egy metaforáról szóló könyvet ismertetve –, „szubsztanciális”, lényegi felfogás az emlékezetéről.

Draaisma munkája kiváló, ráadásul gazdag irodalmat kapunk Platónról vagy Arisztoteléstől egészen Arbib vagy Pribram műveig. Minden kognitív pszichológiával vagy kognitív tudománnyal és a mentális tudományok történetével foglalkozó kutató számára megkerülhetetlen. Vannak azonban kisebb zökkenők. Az egyik a megengedő attitűddel kapcsolatos; néhol nehéz tetten érni, hogy Draaisma mint tudománytörténész hogyan is gondolja: vajon a metaforák mint gondolati tartályok (vagy ha úgy tesszük, korlátok, s néha inspiratív erők) befolyásolják-e gondolkodásunkat, vagy pedig szó szerinti jelentésükben hatnak, azaz a mentális életre vonatkozó tényleges, ontológiai érvényű felismerést nem tartalmaznak. Érdeemes lenne eldönteni – s ez nemcsak Draaismára vonatkozik –, hogy amikor a metaforák mindenre kiterjedő érvényességéről beszélünk, úgy gondoljuk-e, hogy bármikor túl lehet lépni a metafora szintjén általában, vagy pedig mindig csak metaforák vannak. Ez átvezet a másik kérdéshez, a nyelvhez, amely sok mindent segítene ilyen vagy olyan irányba tisztázni Draaisma koncepciójában. A nyelvet és a mai nyelvészet különböző súlyú metaforakoncepcióit nemigen vizsgálja. Nem tekinti át azokat a felfogásokat, amelyek, mint George Lakoff (*Women, Fire, and Dangerous Things*. University of Chicago Press, Chicago, 1987), a metaforákat mindent áthatónak tartják, és úgy vélik, hogy világunk valamilyen értelemben ösvényekből, szakadékokból s ugrásokból áll, ahol a szó szerinti és az átvitt között semmiféle lényegi különbség nincs. Az sem derül ki, hogy éppenséggel Ray Jackendoff (*Patterns in the Mind*. Ba-

sic Books, New York, 1994) kissé hagyományosabb felfogását követi-e, amely úgy véli, hogy a szó szerinti és a metaforikus jelentés világa mögött egy közös reprezentáció világa van. A tér és a nyelv közötti hatás például nem olyan, hogy az elvont viszonyok is mindig a téri viszonyok irányítanak, hanem inkább a téri viszonyok és a nyelvi viszonyok egyaránt egy elvontabb szemantikára vonatkoznak. Ezeknek a nyelvészeti finomságoknak az az eszmetörténeti következményük, hogy egy metaforával foglalkozó elméletalkotónak valahogy el kell döntenie, a metafora mögött van-e valami. A mai metaforakutatásban vízváltató kérdések ezek. Nyelvészetileg arról van szó, hogy jogos-e megkülönböztetnünk a szó szerinti és az átvitt értelem világát, vagy szakítanunk kell a szó szerinti jelentés elvével. A kognitív elméletalkotás szempontjából ez a dilemma azzá a kérdéssé szélesedik, hogy vajon az egyes megismerő rendszerek között mindig teljes áthallás van-e, vagy tulajdonképpen (*proper*) érvényességi területükön belül maradnak. Mindez érinti a humán tudományok metodológiáját is: a radikális metaforapártiak számára a metaforikus és a tudományos modellalkotás között nincs határ, s ezzel zárójelbe teszik a modern tudományosság igazolási elveinek fontosságát. Mindez a megfontolás s az ezzel kapcsolatos állásfoglalás hiányzik Draaisma művéből.

A könyv egy másik hiányossága speciálisabban az emlékezetre vonatkozik. Frederick Bartlett neve még a névmutatóban sem szerepel. Ennek megfelelően az a típusú emlékezeti kérdés és emlékezeti metafora, amely a mozgásos készségek (*skills*) elemzését tekinti az emlékezet vezető problémájának, teljesen kimarad a gondolatmenetből. Kimarad az az elképzelés, hogy milyen értelemben is tekinthető metaforának a séma Bartlett által bevezetett híres fogalma (Bartlett: *Az emlékezés*. [1936] Gondolat, Bp., 1986), milyen értelemben beszélhetünk a készségek tanulásának, vagyis a mozgásos, függvényszerű viszonyok elsajátításának analogikus kiterjesztésével arról, hogy lényegében minden tudásunk tartalmaz készségszerű mozzanatot is stb. Nem szeretném a

részletekkel untatni az olvasót, a döntő kérdés az, hogy egy teljesebb elméletnek szembe kellett volna néznie ezzel is, hogy a mai implicit emlékezet-teóriákban is van kiterjesztő, metaforikus értelem. Ezek persze nehezen rajzolható metaforák; a biciklizés vagy az autóvezetés metaforáját, mint minden készséget, csak mozgóképpel lehetne ábrázolni, ahogy azt Wittgenstein nyomán, számos metaforát elemezve, Nyíri Kristóf hangsúlyozza. Ez azonban nem kellene, hogy korlátozza a szerzőt; emlékezzünk csak arra, hogy évtizedekkel ezelőtt Fónagy Iván a *Metafora a fonetikai műnyelvben* című munkájában (Akadémiai, Bp., 1963) igazán nem nyomtatásra való (?) történetet mondott el arról, hogy a hangok világára mindig szükségszerűen metaforikusan hivatkozunk. A mély, a magas, az öblös, a vékony stb. nem közvetlenül a hangrezgésszámra vagy annak amplitúdójára vonatkozó jelzők. Az egész modern fonetika, bármilyen tudományos legyen is, mindig ezekből a metaforákból volt kénytelen kiindulni. Vagyis lehet képpel nem illusztrálható területről, a hangok világról is írni a metaforakutatás keretében; hasonló módon lehetne a készsége és implicit emlékezeti folyamatokról is. Ez persze a recenzens telhetlenségé.

Úgy gondolom, hogy Draaisma könyve a magyar olvasó számára kétségtelenül rendkívül tanulságos, sok mindent összefoglal, s egyéni álláspontot képvisel. Egyszerre lehet inspiráló a tudománytörténetek, a kognitív kutatók és a kritikai eszmétörténetek számára.

Burgerné Gimes Anna: A közép-európai átalakuló országok gazdaságának és mezőgazdaságának összehasonlító elemzése

Századvég Kiadó, Budapest, 2001. 196 old., 1960 Ft.

A könyv alapvetően az EU-csatlakozás előtt álló közép-európai országok mezőgazdaságának (talán célszerűbb a már meglehetősen elterjedt közép- és kelet-európai országok kifejezést használni) rendszerváltozás utáni helyzetét, fejlődését tekinti át.

A szerző három részből építette fel a könyvét.

Az első rész a közép-európai országok általános gazdasági fejlődését, a piacgazdaságra történő áttérés nehézségeit és következményeit mutatja be. Részletesen elemzi a közép-európai országok legfontosabb makrogazdasági mutatóinak (GDP, külkereskedelmi mérleg, fizetési mérleg, infláció, munkanélküliség, külföldi működőtőke-áramlás) alakulását. Az így leírt gazdasági környezetbe ágyazva a mezőgazdaságban lezajló események, illetve az egyes országok által bejárt fejlődési útvonalak különbségei jobban megérthetők.

Valamennyi vizsgált ország a piacgazdasági átmenet kezdetén általános gazdasági visszaeséssel, komoly gazdasági problémákkal szembesült. A szerző e folyamat fontos okának a szovjet piac elvesztését és az ezzel járó termelés-, reálkereset-, életszínvonal- és belső keresletcsökkenést tartja. Hasonló hatással járt, hogy a vártnál nehezebben ment végbe a külkereskedelem átirányítása Nyugatra. Rövid távon nehézségeket okozott az egyébként hasznos és elkerülhetetlen külkereskedelmi liberalizáció is. A költségvetési bevételek csökkenése,

az állami vállalatok „puha” hitelezése miatt nőtt az állam külső és belső eladósodása, a kereskedelmi és fizetési mérleg hiánya. Az átmenet kormányai az eladósodást pénzrontással próbálták fedezni, tehát nőtt az infláció. A nem mindennapi gondok megoldása többnyire a piacgazdaság iránymutatásában tapasztalatlan állam vezetésére hárult.

A kilencvenes évek közepén a legtöbb országban elérték a mélypontot, ezt követően megindult a fellendülés, amit a szerző több tényezővel magyaráz. A privatizálás és a szolgáltatások ugrásszerű fejlődése következtében strukturális átalakulás történt, megerősödött a magánsektor. A regionális kereskedelmi integrációk és a növekvő importvédelem kedvező külgazdasági helyzetet teremtett. A szigorú restriktív intézkedések révén számos országban megvalósult a pénzügyi stabilizáció.

A második rész a mezőgazdaság általános változását mutatja be a vizsgált közép-európai országokban. A kilencvenes évek elején valamennyi országban jelentős mértékben visszaesett a mezőgazdasági termelés. A mélypont – a gazdasági visszaeséshez hasonlóan – az évtized közepére esett. A termelés a legtöbb országban az ezt követő javulás ellenére sem éri el az átalakulás előtti mennyiségi szintet. Az országonként és termékenként eltérő mértékű visszaesés az állattenyésztésben nagyobb és elhúzódóbb volt, mint a növénytermesztésben, mivel a privatizálás során a nagy állattartó telepek jelentős része megszűnt, ezért sok állatot – gyakran még a tenyészállatokat is – levágtak. Az állattartók számára előnytelen volt az is, hogy az életszínvonal csökkenése a növényi termékekénél hátrányosabban befolyásolta a nagyobb jövedelemrugalmasságú állati termékek hazai keresletét. (A reáljövedelemnél nagyobb mértékben csökkent az állati termékek fogyasztása.) Növelte a gondokat, hogy az állati termékek külpiazi értékesíthetősége ebben az időszakban kifejezetten rossz volt, nehezebben ment végbe a piacváltás. Az amúgy is tőkeigényes állattenyésztést így nem vonzotta a befektetőket.

A mezőgazdasági termelés visszaesésével párhuzamosan Albánia és